

MARTÍNEZ ANTONIO, Javier (Ed.). *Horrores cercanos. Guerra e innovación humanitaria en la España contemporánea 1860-1939*. Madrid: Catarata, 2024. 254 p. ISBN: 9788410671775

Javier Martínez Antonio insisteix, en la introducció del llibre, en el fet que en el cicle que s'obre amb la Guerra de Crimea (1853-56) i es tanca a la Segona Guerra Mundial (1939-45), les accions humanitàries van haver de transformar-se radicalment per adaptar-se a les terribles conseqüències d'unes confrontacions bèl·liques caracteritzades per la utilització d'armes “*de poder destructor cada vez mayor, a cuyos efectos se vio expuesta también la población civil (...) combatientes y no combatientes padecieron los daños y privaciones asociados a los combates, los sufrimientos de epidemias, campos de concentración y prisiones, y los dramas del desplazamiento, la emigración o el exilio*”. Des d'un punt de vista institucional, el cicle esmentat podria quedar ben emmarcat, en el seu inici, per l'organització innovadora de les cures als ferits, liderades per Florence Nightingale, durant la Guerra de Crimea, l'establiment de la Sanitary Commission (1861) durant la guerra civil dels Estats Units, i del Comité International de la Croix-Rouge (1863) o la primera convenció de Ginebra (1864). L'editor no entra a definir tan clarament el final del cicle, però podríem pensar en la reformulació o creació de nous organismes internacionals, com la mateixa Organització Mundial de la Salut i d'altres dins de l'arquitectura de les Nacions Unides, al final de la Segona Guerra Mundial. Aquests nous consensos —i els nous finançaments que els han acompanyat— queden fora ja del període i de l'obra.

Caldria afegir que en aquests darrers vuitanta anys, posteriors a l'època de l'estudi, entre la fi de la segona guerra i els nostres dies, el potencial destructiu i deshumanitzant dels conflictes armats ha continuat augmentant i l'activitat humanitària hi ha respost amb una ampliació creixent de les seves missions, diferenciant-se progressivament de l'atenció sanitària als combatents. És aquesta evolució, que precisament comença a esbossar-se durant el període que estudia l'obra que ressenyem, que la fa especialment interessant.

Si ens limitem, doncs, al cicle històric esmentat (1856-1945), és del tot pertinent preguntar-se quines han estat les contribucions que es poden identificar en els conflictes on els exèrcits espanyols han intervingut. Això, és clar, fa referència, en el segle XIX, a les guerres d'Àfrica, de Cuba, de Filipines i a la darrera guerra carlina; i ja en el segle XX, a les guerres del Marroc i, sobretot, a la Guerra Civil Espanyola.

L'editor presenta en la introducció els nou casos d'estudi d'autors diferents que componen l'obra i que es presenten com a capítols que poden ser llegits independentment, i que té el bon criteri d'ordenar cronològicament. Tots aporten treballs empírics, des d'angles diferents, de pràctiques humanitàries en conflictes bèl·lics.

El dos primers capítols tracten sobre el segle XIX. En el primer, Jon Arrizabalaga i Guillermo Sánchez-Martínez, recercadors del mateix grup dins del CSIC, obren el llibre amb un assaig sobre higienisme i gestió de cadàvers en les campanyes militars, sobretot a Europa, entre 1851 i 1889. Descriuen les complexes negociacions en els organismes internacionals, bàsicament en la Lliga i en el Comitè de la Creu Roja, entre els governs i entre els respectius exèrcits, pel tractament dels cadàvers i per la higienització posterior dels camps de batalla. Tot plegat en un moment de col·lisió entre les antigues teories miasmàtiques i els nous descobriments microbiològics. Aporta l'estudi de les contribucions que feu Nicasio Landa, metge militar en els exèrcits alfoncins i inspector general de la Creu Roja Espanyola, a molts d'aquests debats. Ens demostren, per tant, la participació, malgrat que fos limitada, de la sanitat militar espanyola en aquestes transformacions. Malgrat la referència a Landa, és possiblement el capítol amb menys contingut hispànic. En canvi, és el que analitza amb perspectiva més global l'evolució d'unes activitats humanitàries que motivaren debats encesos: la gestió dels cadàvers i la higienització.

En el segon treball, Juan Carlos García Reyes, professor a la UOC i a la Universitat de les Illes Balears, fa una aproximació a les narratives nord-americanes de les campanyes de Cuba (1895-1898) i al paper de les corresponsalies de guerra, una innovació d'aquell conflicte, en la generació de narratives humanitàries justificatives de l'activitat bèl·lica.

Els dos capítols següents ens parlen de les guerres del Rif (1921-1927) al protectorat espanyol del Marroc, ja en ple segle XX. En el primer dels dos, que és el tercer del llibre, Javier Martínez Antonio, l'editor de l'obra i professor a la Universitat de Saragossa, i Alejandra de Leiva Pérez, de qui se'ns informa que està preparant precisament una tesi sobre la història de la transfusió sanguínia dins del programa interuniversitari d'història de la ciència (UAB-UB), són coautors d'un estudi sobre l'impacte de l'esmentat conflicte en els progressos en la transfusió. Si bé aquesta terapèutica no aconseguiria ser àmpliament accessible i rutinària fins a la guerra civil, els autors intenten demostrar com la guerra del Rif, on ja s'utilitzà relativament amb força freqüència, en fou un graó indispensable. En plena celebració de les commemoracions de l'any Duran i Jordà (2025) a Barcelona, potser s'ha d'esmentar les referències que fan a dos metges militars catalans que actuaven al Marroc, Josep Serret Tristany i Pere Farreras, que fou el pare de Pere Farreras Valentí. S'hauria d'estudiar a fons, si no ho fa l'anunciada tesi en preparació, el vincle entre aquestes experiències i el substrat que es formà a Barcelona que permeté l'establiment del banc de sang a l'Hospital número 18, l'any 1936, per servir el front d'Aragó a l'inici de la guerra civil. A banda, és de molt interès l'anàlisi dels avatars de la Creu Roja Espanyola durant aquells anys, quan passà de dependre de la Casa Reial al Ministeri de la Guerra.

El quart capítol, que devem també a l'editor, tracta de la guerra química i de la subseqüent protecció de militars i civils. A la guerra del Rif aquestes armes van ser usades i això va motivar un interès per les activitats preventives i de protecció que es van perllongar en el temps. Recupera la figura de Felipe Pérez Feito, un dels experts militars en armes químiques al Rif, que progressivament adoptà una militància preventivista i de protecció civil que el va portar a ser exclòs de l'exèrcit amb l'arribada del règim franquista. L'autor ens promet i ens anuncia un estudi sobre aquest aspecte final de la seva vida, en una publicació propera que esperem.

Finalment, els cinc darrers capítols són dedicats a la guerra civil. Al primer d'ells, que és el cinquè del llibre, Pablo Larraz Andia, un historiador de la medicina i metge navarrès, estudia les innovacions científiques, socials i logístiques a l'hospital Alfonso Carlos de Pamplona. Es tractava d'un hospital carlí amb un perfil que el feia força diferent dels hospitals de la zona insurgent, on l'empremta falangista era més marcada. Documenta, per

exemple, que la infermeria es va basar en les 109 associacions existents de “Margaritas”, una organització carlista que prenia el nom de Margarida de Borbó i Borbó, esposa del pretendent Carles VII, que havia servit com a infermera durant la Tercera Guerra Carlina. Larraz estudia també l'impacte de les innovacions hospitalàries en l'empoderament i els canvis de rol de la dona que es produïren en la societat navarresa, sempre dins de la ideologia conservadora hegemònica en el bàndol rebel. L'organització de les tasques de cura i la jerarquia es van diferenciar força de les que intentava establir Mercedes Milà Nolla, inspectora general de los “servicios femeninos” del govern de Burgos. Aporta, doncs, elements nous per a estudiar el rol del carlisme ja dins del primer franquisme en el món de l'atenció sanitària. Per als seguidors de la revista *Gimbernat*, pot ser interessant també l'esment que Larraz fa de la contribució catalana a l'hospital Alfonso Carlos. A banda del paper prou conegut del catedràtic de pediatria de la Universitat de Barcelona Andrés Martínez Vargas, que impulsà activitats per a la població civil navarresa com la puericultura, Larraz identifica, entre els metges que treballaven a l'hospital, catalans com Josep Monguió i Fonts, que havia participat activament en el IX Congrés de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana, el juny de 1936, just abans de començar la guerra; Ramon Taxonera i Santasusagna, que presidí comissions de depuració al Col·legi de Metges de Barcelona, l'any 1939; o Eduard Budó i Batlle, a més de diversos fisioterapeutes.

En el capítol sisè, Carles Hervás investiga l'atenció sanitària als sis camps de treball que arribaren a funcionar a Catalunya des de mitjan 1938, després dels Fets de Maig, fins al final de la guerra, per aprofitar la capacitat de treball dels detinguts. Els camps foren un dels episodis més negres de la repressió a la rereguarda republicana. El treball ens n'explica l'origen i com esdevingueren institucions repressives del Servei d'Informació Militar (SIM), controlat en aquell moment per les fraccions més estalinistes dins del comunisme. Als camps hi anaren a parar en un nombre encara indeterminat d'activistes antirepublicans, simpatitzants de partits de dreta, militars desafectes, militants del Partit Obrer d'Unificació Marxista o de moviments anarquistes -ambdós profundament antiestalinistes-; soldats presoners de guerra, civils de l'Aragó ocupat, pròfugs de l'exèrcit, brigadistes internacionals, delinqüents comuns i homosexuals. L'autor aconsegueix la informació a través de l'estudi dels escrits i records deixats pels interns i de les escasses fonts documentals disponibles. Tenen un interès espe-

cial els testimonis obtinguts dels metges ingressats en els camps a qui s'autoritzà, o més aviat s'obligà, a crear una organització precària d'atenció sanitària que també atenia certes necessitats dels pobles on els camps s'instal·laren.

El setè treball és de Xavier Garcia Ferrandis, estudiós de la sanitat a la guerra civil a València. Hi analitza les evacuacions, durant els anys 1937 i 1938, des de les ambaixades a Madrid dels refugiats que hi havien cercat refugi. El recorregut, que habitualment implicava salpar en un vaixell de bandera francesa o britànica, exigia el trasllat de Madrid a València i sojornar en aquesta darrera ciutat. L'originalitat rau sobretot en l'estudi de les condicions higièniques i sanitàries de les legacions i dels viatges corresponents i les complexes negociacions diplomàtiques que foren necessàries.

El penúltim treball es deu a Manuel Galindo Dobón i Àlvar Martínez-Vidal, ambdós investigadors de l'Institut Universitari López Piñero de València. És un estudi de l'activitat i la logística sanitària de l'hospital militar del bàndol insurgent que s'instal·là a la localitat aragonesa de Calamocha, a mig camí entre Saragossa i Terol, i que serví a un teatre d'operacions complex, especialment durant la cruenta batalla de Terol, des de desembre de 1937, amb l'ocupació republicana d'aquesta ciutat, fins a febrer de 1938. Ha comptat amb la troballa de més de tres mil fitxes mèdiques que es conservaven a l'arxiu municipal d'aquesta població. El seu estudi rigorós dona força informació sobre l'evolució de la cobertura i la càrrega d'un hospital que passà de ser de primera línia a centre de convalescència, a mesura que la línia de front s'allunyava. L'estudi de les hores d'ingrés dels ferits durant la campanya permet entendre que la superioritat aèria permetia admissions durant el dia, fet molt més complicat en els hospitals de la primera línia republicans.

Finalment, Anna La Torre, historiadora italiana de la infermeria, a cavall entre Milà i Barcelona, escriu el darrer capítol, on estudia les infermeres de la Creu Roja italiana que van donar suport al cos expedicionari italià durant la guerra civil. Van actuar tant en els teatres d'operacions, atenent ferits, com a la rereguarda i en altres intervencions humanitàries, per exemple en les visites a preses republicanes, un cop acabades les hostilitats. Les fonts són les cartes que escrivien durant la seva estada a

la península, però també els arxius de la Creu Roja italiana i d'altres. Creiem que complementa allò que ja se sap sobre la participació italiana en el conflicte. Per exemple, documenta l'evolució del secretisme del principi, per l'adhesió teòrica d'Itàlia al Comitè de No Intervenció, a la reivindicació i ostentació pública del seu paper en l'esforç de guerra, més tard. O, també, la continuïtat entre l'actuació sanitària a les guerres d'Abissínia i la Guerra Civil Espanyola.

Cal observar que els capítols de la guerra civil estudien molt més el bàndol insurgent que el republicà. Fins i tot els dos capítols centrats geogràficament en l'àrea sota control governamental, l'estudi de Xavier Garcia Ferrandis dels problemes sanitaris en les evacuacions de refugiats a les ambaixades i el de Carles Hervás sobre els camps de treball, són rellevants però limitats per entendre l'evolució de l'assistència humanitària en el bàndol republicà, on hi ha iniciatives que, essencialment degut a l'exili dels seus protagonistes a les potències aliades, acabaran potser tenint impacte en l'evolució de l'humanitarisme global. No pensem només en els avenços en cirurgia de guerra o en el tractament de ferides, fet ja força estudiat. Hi ha moltes altres àrees: el tractament dels problemes de salut mental en l'exèrcit republicà, les activitats preventives a la rereguarda, o d'altres que s'haurien d'anar integrant en un estudi global sobre la contribució de la Guerra Civil Espanyola a les transformacions de les activitats humanitàries en temps de conflicte obert.

L'objectiu de l'editor és demostrar que, de la mateixa manera que els nostres conflictes bèl·lics van permetre "provar" noves armes i tècniques militars, també l'acció humanitària que s'hi va assajar va permetre actuar *"sobre un mayor número y una tipología más diversa de víctimas, sobre un espectro más amplio de circunstancias y sufrimientos, y todo ello de una manera más próxima tanto al cuerpo como a las emociones de las víctimas"*. Malgrat això, no tots els treballs argumenten de manera central aquesta qüestió i queden molts temes per explorar, si bé tots els que es presenten en aquest volum ofereixen visions interessants sobre la relació entre conflicte bèl·lic i atenció sanitària i humanitària.

© Oriol Ramis i Juan, 2025

Societat Catalana d'Història de la Medicina. oriolramis@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-0607-3713>

Aquest document està subjecte a una llicència Creative Commons

